

Hoe wordt in het Oude Testament gesproken over God?

Inleiding – het Oude Testament als bron

Er wordt op veel manieren over God gesproken in het eerste deel van onze Bijbel. Men vindt er aangename teksten over God, bijvoorbeeld wanneer Hij wordt vergeleken met een zorgzame herder (Ps. 23) of wanneer benadrukt wordt dat Hij barmhartig en genadig is (o.a. in Ps. 103:8). Aan de andere kant wordt Hij ook bezongen als een krijgsheld (Ex. 15:3) of zelfs als een gewelddadige wreker (Nah. 1:2-3) die zijn vijanden vertrapt als druiven in de perskuip (Jes. 63:3). Wie een tekst uit het Oude Testament aanhaalt in een poging om een Bijbels verantwoord beeld van God te geven moet dus rekenen op tegenspraak uit diezelfde verzameling geschriften!

Hoe kan men de aanwezigheid van deze zozeer van elkaar afwijkende stemmen binnen de ene Bijbel verklaren? Men zou een bepaalde ontwikkeling kunnen veronderstellen. Zo wordt bijvoorbeeld wel beweerd dat God vooral in oudere teksten als de bloeddorstige oorlogsgod werd gezien. Later zouden sommige profeten en dichters tot nieuwe inzichten zijn gekomen, geïnspireerd door de Geest, en Gods liefde en genade hebben benadrukt. Die lijn zou dan zijn doorgetrokken in het Nieuwe Testament. Men zou ook kunnen veronderstellen dat er onderscheid was tussen de manier waarop het gewone volk tegen God aankeek en de meer hoogstaande opvattingen bij de priesters en hun omgeving in Jeruzalem. De diepzinnige en tegendraadse profeten zouden dan weer een ander geluid hebben laten horen.

Wie zo te werk gaat moet echter wel goed op zijn tellen passen. Zo eenvoudig kan men de dingen niet uit elkaar halen en het is maar de vraag of men hiermee de Bijbel wel recht doet. Het op deze manier geschetste systeem zegt mogelijk meer over de lezer dan over de onderzochte teksten. Tegelijkertijd is het wel zo eerlijk om toe te geven dat we er haast niet onder uit kunnen om God te beschrijven naar ons beeld (een omkering dus van de bekende uitspraak in Gen. 1:26 dat God de mens schiep naar zijn beeld). Wil men niet vervallen in weinig zeggende vaagheden, dan kunnen we moeilijk anders dan gebruik maken van voor mensen herkenbare eigenschappen en kenmerken. Zo gebeurt het ook in de Bijbel. God wordt beschreven alsof Hij er uitziet als een mens en als een persoon die wordt geleid door menselijke emoties. Tegelijkertijd is er het besef dat God ons voorstellingsvermogen overstijgt. Koning Salomo erkende dat de aarde noch de hemel God kunnen bevatten (1 Kon. 8:27). Toch bouwde hij een tempel voor Hem.

Op basis van deze wijsheid van Salomo zal in deze bijdrage geen poging ondernomen worden om het beeld van God zoals dat wordt getekend in het Oude Testament in al zijn facetten weer te geven. In plaats daarvan wordt gezocht naar de juiste omgangsvormen. Het zal hier niet gaan over de vraag of God wel bestaat. Dat staat in het Oude Testament niet ter discussie. Volgens Ps. 14 is het dwaasheid om te denken dat er geen God is. Wijs daarentegen is, zo lezen we in Ps. 111:10, om ontzag te hebben voor God en dat te vertalen in je doen en laten. In feite bepaalt dat het spreken over God in het Oude Testament. Het gaat over de doorgaans ontzagwekkende ervaringen van mensen met God en over de invloed die dat heeft op hun leven. Het gaat nooit over God alleen, maar steeds over God in relatie met mensen. Zo leert men God van verschillende kanten kennen en zo wordt ook duidelijk dat men niet goed over God kan spreken zonder zichzelf onderdeel te maken van de overwegingen.

De lezer wordt uitgenodigd om een relatie met de tekst – men kan zelfs zeggen: een relatie met God – aan te gaan. Pas in een levende relatie zal men echt kunnen begrijpen waar het over gaat. Het levende van de relatie houdt enerzijds in dat er ruimte is voor God om zich anders te presenteren

dan men van te voren had gedacht en anderzijds dat er ruimte is voor de mens om te veranderen of zelfs zich te bekeren.

Overigens is het goed om hier nog op te merken dat in het Oude Testament God op verschillende manieren wordt aangeduid. In Gen. 1 heet Hij in het Hebreeuws *elohim*. Dat is de meervoudsvorm van het Hebreeuwse woord voor god. Vanaf Gen. 2:4 wordt hij ook met een eigen naam JHWH genoemd. Overeenkomstig de Joodse traditie wordt die naam uit eerbied niet uitgesproken en in plaats daarvan aangeduid met 'Heer' (Hebreeuws: *adonai*). In de meeste Nederlandse vertalingen herkent men deze naam doordat die in klein kapitaal is weergegeven: 'HERE' of 'HEER'. Dit woordgebruik rond de naam zegt al veel over het bijzondere karakter van deze god te midden van de goden en in zijn relatie tot de mensen (zie hierover in deze bundel ook de opmerkingen van Rinse Reeling Brouwer bij het werk van K.H. Miskotte). In het vervolg wordt Hij, met uitzondering van sommige geciteerde Bijbelsteksten, steeds eenvoudig aangeduid als 'God'.

De relatie tussen tekst en situatie

De veelstemmigheid in het oudtestamentische spreken over God geeft aan dat er beweging zit in de teksten. De gezaghebbende woorden over God liggen niet voor eens en altijd vast. In wisselwerking met tijd en cultuur worden nieuwe ervaringen met God opgedaan en worden zij nieuw geformuleerd. Dat gebeurt niet geleidelijk, maar gaat met horten en stoten. Het Oude Testament is geen verzameling belijdenisgeschriften, laat staan een systematische geloofsleer. Men vindt er heel diverse verhalen over leven met God en wisselende reacties op dat leven met God, waarbij ook verschillende kanten van God zichtbaar worden. Hierin speelt de traditie een belangrijke rol. Hoe men tegen God aan kijkt, wordt voor een groot deel bepaald door wat mensen in hun opvoeding of op andere wijze uit het verleden hebben mee gekregen. Het beeld van God krijgt vorm in gesprek met het verleden, waarbij dat gesprek wordt geopend door vragen die bepaalde ervaringen in het heden oproepen.

Dat gebeurt al binnen de Bijbel zelf. Misschien wel de belangrijkste tekst over God is te vinden in Ex. 34. Volgens het verhaal van de ontmoeting op de berg Sinaï tussen God en Mozes zegt God zelf wie Hij is. Nadrukkelijk noemt Hij zijn eigen naam en geeft Hij aan wat mensen van Hem mogen verwachten:

De HEER ging voor hem langs en riep uit: 'De HEER! De HEER! Een God die liefdevol is en genadig, geduldig, trouw en waarachtig, die duizenden geslachten zijn liefde bewijst, die schuld, misdaad en zonde vergeeft, maar niet alles ongestraft laat en voor de schuld van de ouders de kinderen en kleinkinderen laat boeten, en ook het derde geslacht en het vierde.' (Ex. 34:6-7; hier en in het vervolg wordt geciteerd uit de NBV)

Hier worden we geconfronteerd met twee kanten van God: Hij is genadig en rechtvaardig. Het tweede deel van de boodschap wordt vaak met gemengde gevoelens ontvangen. Naar de huidige maatstaven lijkt het niet eerlijk dat zelfs de achterachterkleinkinderen nog de consequenties van een misstap van een verre voorouder zouden moeten dragen. We moeten hier wel rekening houden met het feit dat wij tegenwoordig veel individualistischer ingesteld zijn dan de mensen in de tijd van de Bijbel, toen men meer uitging van de familie dan van de eenling. Maar ook binnen de Bijbel zelf is al te zien dat men worstelde met dit beeld. Dat God onrechtvaardig zou zijn, is niet aan de orde, maar er wordt wel vurig gehoopt op nog meer genade. Heel mooi is dat verwoord in Ps. 103. Na de verwijzing naar de openbaring aan Mozes wordt het eerste deel van de belijdenis Ex. 34 geciteerd en zozeer versterkt dat het tweede deel met de verwijzing naar de straf wordt overvleugeld. De kinderen worden nu niet genoemd in het deel over de straf maar alleen nog maar in het deel over de genade:

Hij maakte aan Mozes zijn wegen bekend,

aan het volk van Israël zijn grootse daden.
Liefdevol en genadig is de HEER,
hij blijft geduldig en groot is zijn trouw.
Niet eindeloos blijft hij twisten,
niet eeuwig duurt zijn toorn.
Hij straft ons niet naar onze zonden,
hij vergeldt ons niet naar onze schuld.
Zoals de hoge hemel de aarde overspant,
zo welft zich zijn trouw over wie hem vrezen.
Zo ver als het oosten is van het westen,
zo ver heeft hij onze zonden van ons verwijderd.
Zo liefdevol als een vader is voor zijn kinderen,
zo liefdevol is de HEER voor wie hem vrezen. (Ps. 103:7-13)

De vraag of God zijn toorn zal laten gelden tot in het verre nageslacht wordt even later nog een keer overstemd door de niet mis te verstane verwijzing naar de kleinkinderen:

Maar de HEER is trouw aan wie hem vrezen,
van eeuwigheid tot eeuwigheid.
Hij doet recht aan de kinderen en kleinkinderen
van wie zich houdt aan zijn verbond
en naar zijn geboden leeft. (Ps. 103:17-18)

Ook de profeet Joël zinspeelt op de belijdenis uit Ex. 34 wanneer hij zijn volksgenoten oproept zich te bekeren. Hij citeert de bekende woorden over de genadige God en versterkt ze zelfs. De goede verstaander weet dat God echter ook rechtvaardig is en het kwaad straft. Sterker nog: dat hebben ze al aan den lijve ondervonden. Joël geeft echter aan dat die straf niet onherroepelijk is. Misschien is Gods genade toch nog groter:

Niet je kleren moet je scheuren, maar je hart. Keer terug tot de HEER, jullie God, want hij is genadig en liefdevol, geduldig en trouw, en tot vergeving bereid. Misschien herroept hij zijn vonnis, komt hij erop terug en laat hij toch iets van zijn zegen over, zodat jullie weer graan en wijn kunnen offeren aan de HEER, jullie God. (Joël 2:13-14)

De profeet Micha is volgens de tekst aan het eind van het naar hem genoemde boek nog positiever. Na een lange aanklacht (vanaf 6:1) namens God tegen zijn volk eindigt hij opmerkelijk hoopvol. Opnieuw kunnen we hierin een uitwerking zien van het eerste deel van de belijdenis uit Ex. 34:

Wie is een God als u,
die schuld vergeeft
en aan zonde voorbijgaat?
U blijft niet woedend
op wie er van uw volk nog over zijn;
liever toont u hun uw trouw.
Opnieuw zult u zich over ons ontfermen
en al onze zonden tenietdoen.
Onze zonden werpt u in de diepten van de zee.
U bewijst Jakob uw trouw
en Abraham uw goedheid,
zoals u gezworen hebt aan onze voorouders,
in de dagen van weleer. (Mi. 7:18-20)

Opvallend is dat het volk hier beschreven wordt als het verre nageslacht van Abraham en Jakob. Het is dus een dubbele omkering van de dreiging uit Ex. 34:7. Men hoeft – ten eerste – niet bang te zijn voor de gevolgen van vroegere misdaden want – ten tweede – het accent ligt op de beloften die God bij het sluiten van het verbond met Abraham heeft gedaan en niet op de verplichtingen die daarbij voor de mens gelden. Wie zich nu afvraagt of dit dan niet weer al te makkelijk is of misschien zelfs goedkoop, moet vooral even doorlezen. In het volgende boek, de profetie van Nahum, komt namelijk dezelfde belijdenis uit Ex. 34 weer ter sprake. Alleen valt het accent nu niet, zoals in Mi. 7, op het eerste maar op het tweede deel.

De HEER is een wrekende God,
hij duldt niemand naast zich.
De HEER is een woedende wreker,
de HEER wreekt zich op zijn tegenstanders,
hij richt zijn toorn op zijn vijanden.
De HEER is geduldig, maar zeer sterk,
hij laat nooit iets ongestraft. (Nah. 1:2-3a)

De genadige kant van God uit de belijdenis uit Ex. 34 wordt kort aangeduid (God is geduldig), maar dat weerhoudt Hem er zeker niet van het kwaad te straffen zoals ook in Ex. 34:7 was aangeduid. De drievoudige aanduiding van God als wreker laat daarover geen misverstand bestaan. Zo wordt in zekere zin het evenwicht hersteld. Waar het slot van Micha overhelde naar de genade wordt aan het begin van Nahum de andere kant benadrukt.. De traditionele belijdenis over God die zowel genadig als rechtvaardig is klinkt op het ene moment heel anders dan op het andere. Aan het slot van het boek Micha is het iets om zich aan vast te klampen na een lange reeks veroordelingen. In de situatie waarin de profeet Nahum zich bevindt gaat het er juist om het geloof in de gerechtigheid niet te verliezen. Hij richt zich tot Nineve, de hoofdstad van het Assyrische rijk. Kleine staatjes zoals Israël en Juda hadden veel te lijden onder de wrede onderdrukking van de militair oppermachtige Assyriërs. Nahum spreekt zijn profetie uit op het moment dat Assyrië een hoogtepunt van zijn macht beleefd. Onlangs had het zelfs Egypte veroverd. De mensen die zuchtten onder het Assyrische juk moeten gedacht hebben dat ze er nooit onder uit zouden komen en dat al het kwaad dat de Assyriërs aangericht hadden ongestraft zou blijven. In zo'n situatie is de profetische boodschap die erop hamert dat God een wreker is heilzaam. Het biedt aan wanhopige mensen een bemoedigend nieuw perspectief.

Binnen het Oude Testament vinden we hierop echter ook weer een tegengeluid. De profeet Jona moet zich net als Nahum tot Nineve richten. Wanneer hij dat na enige omwegen heeft gedaan hoopt hij op de vernietiging van de stad. Terwijl die vernietiging in het boek Nahum in geuren en kleuren verteld wordt, blijft die bij Jona uit. Dat is zeer tot verdriet van de profeet. Hij spreekt God er op aan en gebruikt daarbij opnieuw woorden uit Ex. 34:

Dit wekte grote ergernis bij Jona en hij werd kwaad. Hij bad tot de HEER: 'Ach HEER, heb ik het niet gezegd toen ik nog thuis was? Daarom wilde ik naar Tarsis vluchten. Ik wist het wel: u bent een God die genadig is en liefdevol, geduldig en trouw, en tot vergeving bereid. Laat mij maar sterven, HEER: ik ben liever dood dan dat ik zo verder moet leven.' Maar de HEER zei: 'Is het terecht dat je zo kwaad bent?' (Jona 4:1-4)

De profeet moet leren dat Gods sympathie voor al wat er leeft binnen die grote stad, inclusief de dieren, groter is dan zijn boosheid. Zo wordt ook de lezer weer aan het nadenken gezet. Eerder al bleken volgens het verhaal van Jona de niet-Joodse zeelieden beter te luisteren naar God dan Gods eigen profeet. Vervolgens hebben ook de inwoners van Nineve aan een enkel woord van de profeet

genoeg om zich te bekeren. Het geeft aan dat men soms een vertekend beeld heeft van de vijand. Probeer ook eens door de ogen van God te kijken, zo luidt de opdracht aan Jona en aan de lezer.

Deze gang door het Oude Testament aan de hand van de belangrijke tekst uit Ex. 34 laat zien hoezeer er beweging zit in de manier waarop God beschreven wordt. Dat nodigt uit om de oude woorden steeds opnieuw te laten klinken en uit te leggen. Het is niet met zekerheid te zeggen in welke volgorde de bovengenoemde teksten precies zijn ontstaan. Het boek Jona staat in Bijbel vóór het boek Nahum, maar is waarschijnlijk later als een reactie op dat boek geschreven. Hoe dan ook, de lezer wordt uitgenodigd om er net als de profeten over na te denken welk aspect van God zoals Hij wordt beleden in Ex. 34 in zijn of haar huidige eigen situatie voorrang verdient.

God en Adam en Eva

Zoals aangegeven in de inleiding spreekt het Oude Testament heel weinig over God op zich. We leren God vooral kennen in zijn omgang met mensen. Een aantal van die relaties zal nu nader worden belicht. Veelzeggend is, om te beginnen, de geschiedenis van de schepping als verhaal van de relatie tussen God en de mensen. De eerste hoofdstukken van Genesis zijn meer dan een verhaal van een ver verleden. Ze leren ons iets over wie wij zijn als mens (Hebreeuws *adam*) en wanneer God beschreven wordt als schepper wil dat vooral iets zeggen over hoe Hij zich ook nu nog verhoudt tot zijn schepselen. In Genesis is het verhaal van de schepping de opmaat voor de geschiedenis van God met mensen. Het scheppingsverhaal wordt in Gen. 2:4 afgesloten met de zin 'Dit is de geschiedenis van de hemel en de aarde'. Het woord dat hier vertaald is met 'geschiedenis' zal in het boek Genesis steeds terugkeren als opschrift van nieuwe hoofdstukken in de geschiedenis van de mensen, om te beginnen in Gen. 5:1. Het woord is afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord voor 'verwekken' of 'baren'. De mensen nemen dus het werk over van God. Dat is ook precies wat wordt aangeduid in het vaak aangehaalde vers waar sprake is van de mens als beeld van God:

God zei: 'Laten wij mensen maken die ons evenbeeld zijn, die op ons lijken; zij moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt.' God schiep de mens als zijn evenbeeld, als evenbeeld van God schiep hij hem, mannelijk en vrouwelijk schiep hij de mensen. (Gen 1:26-27)

Er is veel over nagedacht wat dit precies betekent en deze Bijbelverzen worden vaak aangehaald om aan te geven dat men niet te gering van een mens mag denken. Binnen de context van het scheppingsverhaal betekent het vooral dat God zijn werk overdraagt aan de mens. Zij krijgen daarbij van God niet alleen de macht over de schepping, maar ook de mogelijkheid om zelf scheppend bezig te zijn door zich voort te planten. Alleen samen, als man en vrouw, kunnen zij die taak overnemen. Als verwekkers van nieuw leven zetten zij Gods werk voort. In het boek Genesis wordt dat een terugkerend thema.

Met dat God zijn werk uit handen geeft maakt Hij zich in zekere zin ook afhankelijk van de mensen. Hij stelt hen niet voor voldongen feiten, maar laat hun de keuze. Hij stelt een grens bij de boom der kennis, maar Hij laat de mogelijkheid om die grens te overschrijden open. Wanneer de mens de geboden ruimte benut en zo tegen God kiest, zoekt God toch weer contact en laat daarbij weer aan de mens de mogelijkheid om te antwoorden of niet, wanneer Hij vraagt: 'Adam, waar ben je?' (Gen. 3:9).

Aan de andere kant maakt God ook duidelijk dat een mens niet boven zijn menselijkheid uit kan stijgen. De dood verhindert dat. In Gen. 5 en 6 wordt die grens nog een keer verkend. Eerst zijn het de 'oudvaders' die haast onsterfelijk lijken. Metuselach wordt zelfs 969 jaar. Maar niemand haalt de duizend, het getal van God (zie Ps. 90:3-4). In Gen. 6:1-4 wordt verteld van godenzonen die zich vermengen met mensendochteren. Deze hernieuwde grensoverschrijding brengt God ertoe de

schepping uit te wissen met een vloed, om vervolgens toch weer een doorstart te maken met Noach. Het tekent deze Scheppergod dat Hij niet ophoudt zich te verbinden met mensen.

God en Abraham en Sara

Ook de God van Abraham en Sara laat zich kennen als de God die zich verbindt met mensen. God neemt het initiatief en doet dat heel direct. Hij spreekt mensen aan. Men kan zich afvragen hoe de Bijbelschrijvers zich zo iets voorstelden. In sommige Bijbelfilms wordt het simpelweg gepresenteerd als een stem die zomaar ergens opklinkt. Het ligt echter meer voor de hand om uit te gaan van zo iets als sommige profeten beschrijven. Ze ervoeren dat God tot hen sprak in een droom of in een vorm van extase. In verhalen zoals die over Abraham wordt de nadruk gelegd op de inhoud van de openbaring en niet op de manier waarop die werd gecommuniceerd.

De Bijbel verhaalt hiernaast ook van ontmoetingen met God in mensengestalte. Vaak is daarbij sprake van de boodschapper (engel) van God, waarbij die boodschapper soms zozeer in dienst staat van de boodschap dat het lijkt alsof men met God zelf te maken heeft. Tekenend is het verhaal over de ontmoeting van Abraham met God in Gen. 18. Als een soort opschrift staat in vers 1: 'De HEER verscheen opnieuw aan Abraham'. Vervolgens lezen we dan dat drie mannen op bezoek komen. Met wie we hier precies te maken hebben, wordt niet gezegd. In veel gevallen zal het zo ervaren zijn dat men Gods woord herkende in de woorden van andere mensen. Een sprekend voorbeeld daarvan is de onverwachte ontmoeting met Melchisedek in Gen. 14:18-20, die hem Gods zegen geeft.

Het is, hoe dan ook, duidelijk dat God de mensen niet aan hun lot overlaat. Hij stelt hun een goede toekomst voor ogen en wijst een weg die daar naar toe leidt. Aan de andere kant verwacht Hij wel van de mensen die Hij roept dat zij daar ook helemaal voor durven gaan. In het verhaal van Abraham wordt dat scherp getekend. Hij durft zich volledig aan God toe te vertrouwen, zelfs waar God voor hem onbegrijpelijk en daarom soms ook bedreigend is. Het lachen om de wonderlijke geboorte van Isaak (Gen. 21:5-6) vergaat zijn ouders wanneer God het leven van het kind weer opeist (Gen. 22). God stelde Abraham op de proef, zo staat er aan het begin van dat verhaal. Als lezer weet je dat het goed afloopt, maar je blijft net als bij het boek Job toch zitten met de vraag waarom God zo wreed met zijn lievelingen omgaat. Het antwoord op die vraag luidt in het boek Job dat een mens niet moet denken dat hij alles over God kan weten.

God en Mozes en Sippora

Ook in het verhaal van Mozes is er zo'n moment waarop God opeens heel vreemd en dreigend is. Volgens Ex. 4:24-26 probeert God Mozes, die onderweg is van Midian naar Egypte en daar nota bene door God zelf daartoe is aangespoord, te doden. Het is dat Sippora de tegenwoordigheid van geest heeft om aan hun eerstgeborene de rituelen van het verbond met God uit te voeren, anders zou het zijn misgegaan. Binnen het geheel van de geschiedenis van de uittocht is dit een voorafschaduw van de dood van de Egyptische eerstgeborenen die de bevrijding uit Egypte inluidde. Maar het geeft ook aan dat met God niet valt te spotten. Wie het vanzelfsprekend acht dat God met hem of haar is, kan maar beter oppassen.

In de boeken over de uittocht uit Egypte en het langdurige verblijf in de woestijn leren we God kennen als bevrijder en als wetgever. Het is belangrijk om die twee ook samen te zien. God laat zich eerst kennen als een bevrijder. Zo openbaart hij zich aan Mozes bij de brandende doornstruik (Ex. 3). Met de uitleg van zijn naam JHWH als 'Ik ben die er zijn zal' geeft Hij aan dat Hij met niets te vergelijken is en Hij dus ongrijpbaar is. Men zal Hem aan zijn daden leren kennen: Hij houdt vast aan zijn verbond met Abraham en stelt aan zijn nakomelingen opnieuw een goede toekomst voor ogen.

Gaandeweg geeft Hij daarbij ook zijn aanwijzingen voor een goed leven. Die komen er in feite op neer dat God niet in een cultisch hoekje gestopt wil worden, maar dat Hij betrokken wil zijn bij alle facetten van het menselijk leven. Heel goed komt dat naar voren in binnen de Joodse traditie zo belangrijke *Sjema*, de kern van het geloof in God:

Luister, Israël: de HEER, onze God, de HEER is de enige! Heb daarom de HEER, uw God, lief met hart en ziel en met inzet van al uw krachten. Houd de geboden die ik u vandaag opleg steeds in gedachten. Prent ze uw kinderen in en spreek er steeds over, thuis en onderweg, als u naar bed gaat en als u opstaat. Draag ze als een teken om uw arm en als een band op uw voorhoofd. Schrijf ze op de deurposten van uw huis en op de poorten van de stad. (Deut. 6:4-9)

God en Jozua en Rachab

Het verhaal van de intocht in het beloofde land, zoals verteld in het boek Jozua, is berucht vanwege het meedogenloze optreden in naam van God tegen de bewoners van dat land. Mede op basis hiervan spreekt men over de wrede god van het Oude Testament. Die conclusie wordt soms echter al te snel getrokken. Het kan niet ontkend worden dat er grof geweld gebruikt wordt tegen de Kanaänieten en dat men zich hierin gesteund en gelegitimeerd weet door de nationale god. Maar dat is in feite niets nieuws. Bijna elke natie kent zulke verhalen uit zijn eigen geschiedenis, waarbij ongenueanceerd verschil gemaakt wordt tussen het eigen volk en de verfoeide vijand. Juist op dit laatste punt zal de aandachtige lezer van de betreffende Bijbelverhalen een andere benadering zien. De held van het verhaal van de val van Jericho is niet een Israëliet, maar de eerste de beste Kanaänitische hoer die de verspieders op hun verkenningstocht in het vijandelijke gebied tegenkomen. Deze vrouw, Rachab, blijkt de God van Israël en zijn geschiedenis met dat volk zo goed te kennen dat ze ervoor kiest zich aan Hem toe te vertrouwen (Joz. 2:8-13). Zij staat tegenover Achan, een man uit de vooraanstaande stam van Juda, die zich vergrijpt aan de aan God gewijde buit van Jericho (Joz. 7). De boodschap voor de lezer is dat waar God in het spel komt men anders tegen de mensen leert aan te kijken.

De eerder genoemde profetie van Nahum leert dat men als het gaat om geweld, niet mag generaliseren. De gedachte dat het kwaad ongestraft blijft kan verschrikkelijk zijn. Aan de andere kant is er altijd het gevaar van een geweldsspiraal. Paulus schrijft hierover wijze woorden. Het is goed om God hierbij te betrekken. Niet om het eigen geweld te legitimeren, maar in de hoop dat God een einde zal maken aan het geweld:

Neem geen wraak, geliefde broeders en zusters, maar laat God uw wreker zijn, want er staat geschreven dat de Heer zegt: 'Het is aan mij om wraak te nemen, ik zal vergelden.' (Rom. 12:9)

Hij citeert hier Deut. 32:35. Net als de dichter van Ps. 46:10 zal Paulus daarbij ook zijn hoop gesteld op God die 'wereldwijd de oorlogen zal uitbannen'. In dit kader past ook de hierboven beschreven visie van de verteller van het verhaal van Jona: God laat zich niet inperken in nationalisme. Hij heeft oog en hart voor alle volken. Eerder al liet Amos dat – waarschijnlijk tot verbijstering van zijn gehoor – weten aan Israël:

Zijn jullie voor mij soms meer dan de Nubiërs, Israël? – spreekt de HEER. Ik heb jullie uit Egypte weggeleid, maar ook de Filistijnen uit Kreta en de Arameeërs uit Kir. (Am. 9:7)

God en de goden

De centrale belijdenis uit Deut. 6 ('de HEER, onze God, de HEER is de enige') suggereert dat het joodse en christelijke monotheïsme verankerd is in het Oude Testament. Daar staat echter tegenover dat er in het Oude Testament onbevungen gesproken kan worden over andere goden. Alleen in het tweede en derde deel van het boek Jesaja (Jes. 40-66) vinden we de gedachte dat alleen de God van Israël de titel god verdient en dat de andere goden niet meer dan brandhout zijn. Dat is een onderdeel van zijn vurige betoog waarmee hij de ballingen in Babel ervan wil overtuigen dat de God van Israël vasthoudt aan zijn verbond en dat Hij de macht heeft om een ommekeer te bewerkstelligen. In veel andere teksten wordt het bestaan van andere goden niet betwist, zoals bijvoorbeeld bij de god Kemos van de Ammonieten (Re. 11:24). In Job 1-2 zijn we getuige van een hemelse vergadering en in Ps. 29 en 82 lezen we hoe God zich bevindt te midden van andere goden. Al eerder kwamen de 'godenzonen' uit Gen. 6 ter sprake en ook in Deut. 32:8 worden zij mogelijk genoemd (zie de voetnoot in de NBV). Men zou hierbij kunnen denken aan engelen, maar anders dan de engelen zoals we die in de latere teksten van het Oude Testament (zoals het boek Daniël) en de inter-testamentaire literatuur tegenkomen, nemen deze hemelingen een veel meer zelfstandige positie ten opzichte van God in. We lijken in de genoemde teksten daarom eerder te maken te hebben met het idee van een godenvergadering zoals we dat kennen uit bijvoorbeeld de Kanaänitische en de Griekse religieuze voorstellingen. Daar staat dan wel weer tegenover dat men in Israël geen mythologie kende zoals bij de omringende volken met allerlei verhalen over de relaties tussen de goden. Het is echter niet uitgesloten dat men in het oude Israël ook nog andere goden heeft vereerd. Uit het Oude Testament kennen we de verhalen over afgoderij met Baäl en Astarte, maar er zijn ook archeologische aanwijzingen dat in sommige kringen een godin naast God werd vereerd. In dit verband is het ook goed om de invloed van de dodencultus te noemen. Alleen al op grond van het feit dat deze herhaaldelijk streng wordt verboden in het Oude Testament kan men afleiden dat dit geloof in de macht van de doden een rol speelde in de godsdienst van het oude Israël. Uit het verhaal van de dodenbezwering in 1 Sam. 28, waarbij de geest van Samuël wordt beschreven als 'een goddelijke gestalte' blijkt dat men vertrouwd was met het idee van een soort goddelijke status van bepaalde overledenen. Het verhaal leert dan vervolgens dat men er net als Saul weinig van te verwachten heeft wanneer men zich in zijn wanhoop tot deze 'goden' wendt.

Het belangrijkste wat het Oude Testament in deze te zeggen heeft – en dat zou men ook kunnen verbinden met hedendaagse vragen – is dat het de lezer voor een keuze stelt: naar welke god wil je luisteren? Aan het bestaan van die goden wordt niet getwijfeld, maar wel aan hun betrouwbaarheid.

Tot slot: hoe wordt in het Oude Testament gesproken over God?

God komt op heel verschillende manieren en soms ook op ogenschijnlijk tegenstrijdige manieren ter sprake. Dat zegt in de eerste plaats iets over het onvermogen van de mens om God in al zijn facetten te beschrijven en te begrijpen. Belangrijker dan de bij voorbaat onvolmaakte en aanvechtbare poging om een beeld van God te schetsen is het dat de mens leert inzien dat God zich gaandeweg openbaart. Dat doet Hij op een steeds weer nieuwe wijze aan een mens die het aandurft om een dynamische relatie met Hem aan te gaan.